ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБУР
НОМИДАГИ АНДИЖОН
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ANDIJAN STATE
UNIVERSITY NAMED
AFTER ZAKHIRIDDIN
MUKHAMMAD BABUR

ИЛМИЙ ХАБАРНОМА

Серия: Гуманитар тадқиқотлар

SCIENTIFIC BULLETIN

Series: Humanitarian Studies

2020/ №5(49)

Андижон
2020 йил

Муассис:

Zahiriddin Muhammad
Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti

ИЛМИЙ ХАБАРНОМА.
Серия: Гуманитар тадқиқотлар

Журнал бир йилда
8 марта (серия 2 марта)
чоп этилади

Ўзбекистон Республикаси
Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва Оммавий
коммуникациялар агентлиги
томонидан 2020 йил
17 августда 1097 рақами билан
рўйхатга олинган

Нашр индекси: 344

Нашр учун масъул:
Д.Неъматова

Журнал фалсафа, тарих,
филология, педагогика, кимё ва
биология фанлари бўйича Олий
аттестация комиссиясининг
диссертациялар натижалари юзасидан
илмий мақолалар эълон қилиниши
лозим бўлган нашрлар рўйхатига
киритилган.

Босишга рухсат этилди: 28.08.2020
Қоғоз бичими: 60x84 $^{1}/_{8}$.
Босма табоғи: 13,5.
Офсет босма. Офсет қоғози.
Адади: 110 дона.
Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма №:

«Муҳаррир» нашриёти матбаа
бўлимида чоп этилди.

Тошкент шаҳри,
Сўгалли ота кўчаси 7-уй.

Таҳририят манзили:
170100, Андижон шаҳри, Университет кўчаси, 129.
Телефон: +998911602043. Факс: (374) 223-88-30
E-mail: adu_xabarnoma@mail.ru
Расмий сайт: www.xabarnoma.adu.uz

Таҳрир ҳайъати раиси:
Расулов Бахтиёр Махмуджонович – тарих фанлари доктори (Андижон, Ўзбекистон)

Фалсафа
Саифназаров Исмоил Саифназарович – фалсафа фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Иззетова Эмине Мустафаевна – фалсафа фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Маҳмудова Гули Тилабовна – фалсафа фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Юлдашева Фарида Хужамқуловна – фалсафа фанлари доктори, (Андижон, Ўзбекистон)
Когай Евгения Анатольевна – фалсафа фанлари доктори, профессор (Курск, Россия)
Нуришева Гульжихан Жумабаевна – фалсафа фанлари доктори, профессор (Олмота, Қозоғистон)
Шарипова Эркайим Козуевна – фалсафа фанлари доктори, профессор (Ўш, Қирғизистон)

Тарих
Шамсутдинов Рустамбек Темирович – тарих фанлари доктори, профессор (Андижон, Ўзбекистон)
Исҳоқов Мирсодиқ Мирсултонович – тарих фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Асқаров Аҳмадали Асқарович – тарих фанлари доктори, ЎзР ФА академиги (Тошкент, Ўзбекистон)
Расулов Абдулла Нуритдинович – тарих фанлари доктори, профессор (Наманган, Ўзбекистон)
Амелин Веналий Владимирович – тарих фанлари доктори, профессор (Оренбург, Россия)
Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич – тарих фанлари доктори, профессор (Олмота, Қозоғистон)
Кененсариев Ташманбет Кененсариевич – тарих фанлари доктори, профессор (Бишкек, Қирғизистон)

Адабиётшунослик
Йўлдошев Қозоқбой Бойбекович – педагогика фанлари доктори, профессор (Гулистон, Ўзбекистон)
Тўхлиев Боқижон – филология фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Каримов Баҳодир Нурметович – филология фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Қосимов Абдуғопир Абдукаримович – филология фанлари доктори (Фарғона, Ўзбекистон)
Ҳамдамов Улуғбек Абдуваҳобович - филология фанлари доктори (Тошкент, Ўзбекистон)
Кунафин Гиниятулла Сафиуллович – филология фанлари доктори, профессор (Уфа, Россия)
Ҳусейн Бойдемир – филология фанлари доктори, профессор (Эрзрум, Туркия)
Абдуқодиров Абдусалом – филология фанлари доктори, профессор (Хўжанд, Тожикистон)
Вали Саваш Йелок – филология фанлари доктори (Анқара, Туркия)

Тилшунослик
Маҳмудов Низомиддин Мамадалиевич – филология фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Ҳошимов Ғанижон Мирзаахмедович – филология фанлари доктори, профессор (Андижон, Ўзбекистон)
Менглиев Бахтиёр Ражабович – филология фанлари доктори, профессор (Тошкент, Ўзбекистон)
Шаҳобиддинова Шоҳида Ҳошимовна – филология фанлари доктори, профессор (Андижон, Ўзбекистон)
Набиева Дилора Абдулҳамидовна – филология фанлари доктори, профессор (Андижон, Ўзбекистон)
Алифриенко Николай Федорович – филология фанлари доктори, профессор (Москва, Россия)
Зулпикаров Капар Зулпикарович – филология фанлари доктори, профессор (Ўш, Қирғизистон)
Бердиалиев Абдували – филология фанлари доктори, профессор (Хўжанд, Тожикистон)
Фатма Очик – филология фанлари доктори, профессор (Анқара, Туркия)

Муҳаррир:
Д.Ҳ.Қуронов, филология фанлари доктори, профессор

МУНДАРИЖА

ФАЛСАФА

М.Н.АБДУЛЛАЕВА, Г.Ғ ҒАФФАРОВА
Муҳаббат муаммоси замонавий фалсафа призмасида 5

Г.Т.МАҲМУДОВА
«Таълимдан – дунёқарашга» ижтимоий тараққиёт парадигмаси 10

А.А.ЭГАМБЕРДИЕВ
Олий таълим трансформациясини тадқиқ этишнинг айрим назарий муаммолари.....17

ТАРИХ

М.Ғ.АБДУЛЛАЕВ
«Бобурнома» асарида хронология ва метрология.....25

Г.Б.НОРМУРОДОВА
Бухоро жадидлари ижтимоий бирдамлик йўлида 33

А.МАМАЖОНОВ
Юртдошларимизнинг Европа ҳудудида фашизмга қарши курашдаги иштироки.....40

Н.Б.КОМИЛОВ
Жадид Обиджон Маҳмудовнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий қарашлари 47

М.Ҳ.ҒОЗИЕВ
Фарғона водийси чорвачилиги тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари).....55

А.А.АБДУХАЛИМОВ
Фарғона водийси қишлоқларида умумтаълим мактаблари.....61

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Д.Ч.ИГАМУРАТОВА
А.Некрасовнинг «Капитан Врунгелнинг саргузаштлари» қиссасидаги
«гапирувчи» номлар таржимасининг ўзига хосликлари.....68

Н.Х.ШАРАФИДДИНОВА
Ритмо-фонетик фигура компонетлари ва уларнинг ўрни 76

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.Х.ШАҲОБИДДИНОВА, Д.Ш.ЭГАМНАЗАРОВА
Гапнинг актуал бўлиниши назарияси тадқиқининг
тарихи ҳамда асосий йўналишлари 84

Н.Д.ШИРИНОВА
Инглиз ва ўзбек тилларида предметлик ва белги-хусусият
маъноларини фарқлашда градуонимик муносабатлар 93

Г.З.РОЗИҚОВА
Маҳмуд Кошғарий «Девон»ида шахс денотатли лексемалар синонимияси.....102

Ў.Ҳ.ИСЛАМОВ
Фасоҳатли нутқни юзага келтирувчи омиллар.....109

Ш.М.СУЛТОНОВА
Диний лексика диний фразеологик бирликларнинг таркибий қисми сифатида.....115

Д.А.РУСТАМОВ
Лисоний қиймат ва мулоқот жараёни.....122

Д.Н.САТИМОВА
Инглиз ва ўзбек тилларида сленг-лексема ва унинг семик таҳлили 130

Н.Р.АМОНТУРДИЕВ
Ўзбек тилининг умумий изоҳли луғатларида этнолексемалар берилишининг қиёсий таҳлили 138

D.A.SOBIROVA
Bolalar she'riyatida alliteratsiya 145

CONTENTS

PHILOSOPHY

M.N.ABDULLAEVA, G.G.GAFFAROVA
The cognitive system of sufism in the prism of modern philosophy 5

G.T.MAKHMUDOVA
From education to worldview is a paradigm of social development 10

A.A.EGAMBERDIEV
Study of some theoretical problems of higher education transformation..... 17

HISTORY

M.G.ABDULLAEV
Chronology and metrology in «Babur-name» 25

G.B.NORMURODOVA
Jadids of Bukhara on the way to social solidarity 33

A.MAMAJONOV
Participation of our countries in the struggle against fascism in Europe 40

N.B.KOMILOV
Socio-political and economic views of jadid Obidjon Makhmudov 47

M.H.GOZIEV
Ferghana valley livestock history (End of the XIXth - beginning of the XXth) 55

A.A.ABDUKHALIMOV
Secondary schools in the villages of the fergana valley 61

LITERARY STUDIES

D.Ch.IGAMURATOVA
Peculiarities of the translation of «speaker» names in A.Nekrasov's story «The adventures of captain Vrungel» 68

N.X.SHARAFIDDINOVA
Components and the place of rhithm-phonetic figures 76

LINGUISTICS

Sh.H.SHAHOBIDDINOVA, D.Sh.EGAMNAZAROVA
History and main directions of the study of the theory of the actual division of the sentence 84

N.D.SHIRINOVA
Gradual relations in demarcation of substance and attributive meanings in english and uzbek languages..... 93

G.Z.ROZIKOVA
Synonymy of lexemes with person denotatum in «Devon» of Mahmud Koshgari 102

O'.H.ISLAMOV
The factors creating eloquent speech 109

SH.M.SULTANOVA
Religious vocabulary as an integral part of religious phraseological units 115

D.A.RUSTAMOV
Language value and the communication process 122

D.N.SATIMOVA
Slang-lexeme and its semantic analysis in uzbek and english..... 130

N.R.AMONTURDIEV
Comparative analysis of the presentation of ethnolexemes in general dictionaries of the uzbek language 138

D.A.SOBIROVA
Alliteration in children's poetry..... 145

УДК: 811.111

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ПРЕДМЕТЛИК ВА БЕЛГИ-ХУСУСИЯТ МАЪНОЛАРИНИ ФАРҚЛАШДА ГРАДУОНИМИК МУНОСАБАТЛАР

Н.Д.Ширинова

Мақолада объектив борлиқда синкрет, қоришиқ ҳолда мавжуд бўлган, инсоний тафаккур ва тилда дискретлашадиган предметлик ва белги-хусусият маъноларининг инглиз ва ўзбек тилларида лексик, морфологик ва синтактик усулларда фарқланиши градуонимик қаторлар мисолида таҳлил этилган. Мазкур маъноларнинг инглиз ва ўзбек тилларида фарқланиш механизмининг тадқиқи орқали градуонимик муносабатлар нафақат юза тил бирликлари орасида, балки лисоний онг даражасида ҳам намоён бўла олиши алоҳида таъкидланади.

Калит сўзлар: *предметлик маъноси, белги-хусусият маъноси, градуонимия, даражаланиш қатори, лексик фарқланиш, морфологик фарқланиш, синтактик фарқланиш, оламнинг лисоний манзараси, лисоний онг.*

В статье на примерах градуонимических рядов рассматриваются лексическое, морфологическое и синтаксическое разграничения значений предметности и качественности, которые существуют синкретным образом в объективной действительности и дискретизируются в человеческом мышлении и языке. Путем исследования механизма разграничения данных значений в английском и узбекском языках градуонимические отношения выявляются не только среди поверхностных языковых единиц, но и на стадии языкового сознания.

Ключевые слова: *значение предметности, значение качественности, градуонимия, градуонимический ряд, лексическое разграничение, морфологическое разграничение, синтаксическое разграничение, языковая картина мира, языковое сознание.*

Жаҳон тилшунослигида лисоний бирликларнинг ўзаро муносабати ва прагмалингвистик хусусиятлари тилшунос ва тил ўргатувчиларнинг диққат марказида бўлаётган бир пайтда тилнинг ички моҳияти ва функцияларини умумдиалектик категориялар ва қонунлар асосида тадқиқ қилиш муайян лисоний ҳодисаларнинг нафақат бир тил тизимида, балки қатор бир тизимли ҳамда турли тизимли тиллар силсиласида реаллашиши ҳақида аниқ хулосалар олиш учун замин бўлиши мумкин. Бу тамойил, айниқса, чоғиштирма тилшунослик йўналишидаги тадқиқотлар учун асос сифатида олинганда, замонавий фанимизда долзарб масалалар сифатида қаралаётган – Оламнинг лисоний манзараси (Language Picture of the World) ва унинг лисоний имкониятлар (УМИС – умумийлик, моҳият, имконият, сабаб) нутқий воқеликлар (ЯҲВО – яккалик, ҳодиса, воқелик, оқибат)га айланиш жараёнидаги ўрнини аниқлаш, қолаверса, тилнинг энг юза бирликларидан лисоний онг босқичигача ўсиб борган ҳодиса ва муносабатларнинг инсоний тил (бир тизимли ёки турли тизимли тиллар) тизимида воқеланишини идрок этиш учун имкон яратиши шубҳасиздир [4].

Илмий тушунча ва ҳодиса сифатида дастлаб ўзбек тилшунослигида ўрганилиб, тез орада жаҳон тилшунослигида ҳам танилиб улгурган, умумдиалектик миқдор ва сифат категорияларининг ҳамда уч асосий қонун – *миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ва аксинча инкорни инкор* ҳамда *қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши* қонунларининг тилдаги инъикоси бўлган, «*объектив борлиқ – инсоний онг – инсоний тил*» парадигматик муносабатларининг бевосита реал кўриниши бўлган – лисоний даражаланиш ёки градуонимия ҳодисаси кундан-кунга жаҳон илм аҳли эътиборини тортмоқда, мазкур лингвистик ҳодисани тадқиқ этиш орқали қатор муаммоларнинг ечимига эришилмоқда [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

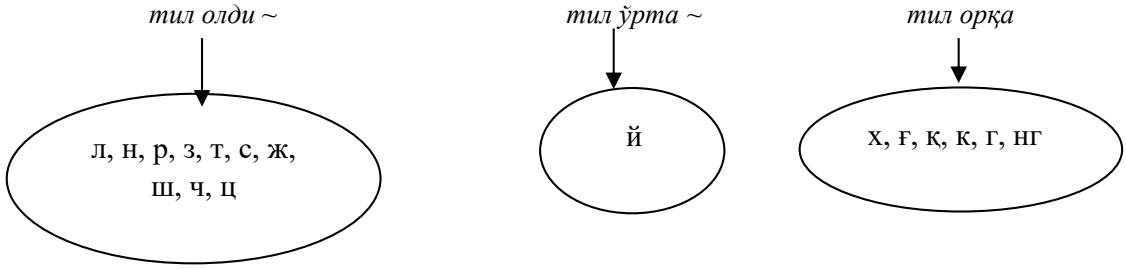
Лисоний даражаланиш ҳодисаси объектив воқеликда мазкур қонунларнинг инъикоси сифатида тил тизимидан, унинг фонетик, лексик, грамматик (морфологик ва синтактик) ва стилистик сатҳлари тизимидан ўрин олган:

1. Фонетик сатҳда.

Фонетик сатҳда турли-туман градуонимик муносабатларни кузатиш мумкин. Масалан, ўзбек тилида тил ундошлари ҳосил бўлиш ўрнининг бўғиздан лабга томон даражаланиш тамойили асосида тартибланади ва буни қуйидаги чизмада бериш мумкин:

1-чизма

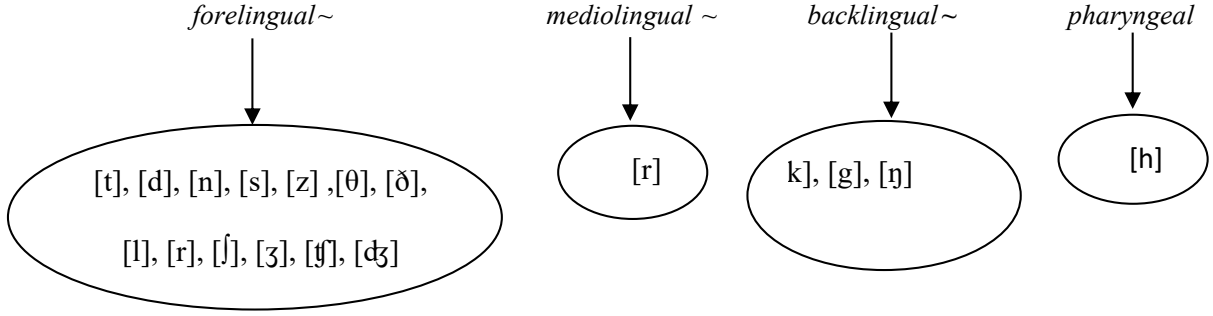
Ўзбек тилида тил ундошларининг артикуляция ўрнида даражаланиши

Инглиз тилида бу қатор қуйидаги кўриниш касб этиши мумкин:

2-чизма

Инглиз тилида тил ундошларининг артикуляция ўрнида даражаланиши

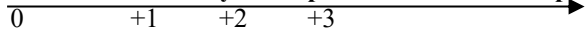

2. Лексик сатҳда.

Лексик сатҳдаги даражаланиш лексик (маъновий) даражаланиш ёки лексик градуонимия дейилиб, сўзларнинг маъносида ўхшаш бир белгининг миқдори оз-кўплигига кўра қарама-қарши қўйилиши тушунилади. Сўзларнинг маъновий даражаланиши масаласи Ш.Орифжонованинг махсус тадқиқотида батафсил кўриб ўтилган [2]. Масалан, ўзб. *нинни → чақалоқ → гўдак → бола → ўсмир → йигит → чол → қария; русс. младенец → сосун → малыш → ребенок → подросток → юноша → … старец; нем. das Neugeborene → der Säugling → das Baby → das Kind → das Mädchen/der Junge → der Mann/die Alte/die Alte → der Greis/die Greisin; англ. infant → baby → child → laddie/little girl → teenager → youth → lad/girl → young man/young woman → old man/old woman… қаторида сўзлардаги семантик даражаланишни кузатиш мумкин.*

3-чизма

Инглиз тилида “Заковат” семасининг ўсиб боришидаги лексик даражаланиш қатори

Connoisseur ~ clever ~ wise ~ genius

Лисоний даражаланиш миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонунини акс эттириши бевосита лексик градуонимияда намоён бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги қадимги → ўрта → янги (давр); чақалоқ → гўдак → бола → ўсмир → йигит → чол → қария градуонимик қаторларида миқдорий ўзгаришлар сифат босқичигача боришини кўрамиз.

3. Морфологик сатҳда.

Морфологик тизимда даражаланиш қадимги даврлардан бери сифат даражаларида, сифатларнинг ҳар хил озайтирма/кучайтирма шаклларида ажратилган ва тавсифланган. Хусусан, ҳинд-европа тилларида ҳар хил сўз туркумларида маънонинг лексик/морфологик/синтактик усулларда даражаланиши муаммосига (немисча Gradierung,

инглизчаGradation) бағишлаб, Германияда Ҳ.Яхнов бошчилигида махсус гуруҳ ҳам иш олиб борган, бу масалага бағишлаб махсус катта илмий тўплам ҳам нашр эттирган [8]. Ўзбек тили морфологик тизимида даражаланиш масалаларини махсус ўрганган О.Бозоров эса сўз туркумлари тизимидаги даражаланишнинг жуда кўп кўринишларини санаб ўтади [132. Б. 86 – 87]. Шулардан отлардаги эгалик категорияси ва унинг морфологик шакллари билан боғлиқ ҳолатларни текширадиган бўлсак, уларда ҳам турли-туман даражаланиш қаторларини кузатамиз. Жумладан, эгалик морфемалари предметга (умуман эгалик қилинадиган нарсага) эгалик қилиш нуқтаи назаридан узоқлик-яқинлик семасига кўра қаторлашади [6. Б. 56]:

уйим менга тегишли, мен шахсан эгаман, яқин эгалик

:

уйинг сенга тегишли, нисбатан узоқ тегишлилик

:

уйи уники, узоқ эгалик

Бундан кўриниб турибдики, градуонимик муносабатлар морфологик тизимда ҳам етарли даражада ўз аксини топади.

4. Синтактик сатҳда.

Синтактик даражаланиш ўта абстракт, умумий моҳият касб этишини, шунингдек, инглиз ва ўзбек тиллари грамматик жиҳатдан анча фарқланишини ҳисобга олиб, синтактик сатҳдаги даражаланиш ўзига хос воқеланишини кўриш мумкин. Жумладан, гап бўлакларининг гап қурилишидаги мавқеига кўра:

а) инглиз тилида

Subject ~ Predicate ~ Object ~ Complement

б) ўзбек тилида эса

кесим ~ эга ~ ҳол ~ тўлдирувчи ~ аниқловчи каби қаторлар ажратилади.

Юқоридагилардан хулоса қила оламизки, градуонимик муносабатлар синтактик сатҳда ҳам ўз аксини топади [7].

5. Стилистик сатҳда.

Тилшуносликда услубларнинг кўплаб турлари ва даражалари қайд этилган (чунончи, немис тилшунослари 30 дан ортиқ услуб турларини даражалаб кўрсатади [7. Б. 32]). Стилистик сатҳда градуонимия, энг аввало, *вульгар (таҳқир, вульгар, қўпол) ~ сўзлашув ~ нейтрал ~ китобий ~ поэтик ~ кўтаринки ~ юқори* каби услубларнинг даражаланишида намоён бўлади.

Тадқиқотчилар, жумладан, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, С.Ғиёсов, Ш.Орифжонова синонимик қаторлардаги услубий бўёққа ҳам кўп ҳолларда даражаланиш асосида ёндашадилар [5]. Ҳақиқатан *ҳам, турқ ~ башара ~ бет ~ афт ~ юз ~ чеҳра ~ узор ~ ораз* синонимик қаторига эътибор берсак, бу қатор ижобий/салбий муносабатнинг ўса бориш/камая бориш асосида тузилганлигини кўриш қийин эмас. Бу қатордаги лексемаларда аташ ва вазифа семалари бир хил, аммо ифода семалари, яъни турли қўшимча маъноларни (услубий бўёқни, шахсий муносабатни, қўлланиш доирасини) англатувчи қирраларга кўра фарқланиб туради. Шунинг учун бемалол хулоса қилиб айта оламизки, даражаланиш услубият тизимида ҳам ўз аксини топади.

6. Паремик даражаланиш. Градуонимия тилнинг турғун хусусиятга эга мураккаб бирликларига ҳам хослиги тўғрисидаги қараш фразеологиядаги даражаланиш хусусида олиб борилган бир неча илмий ишларда ўрганилган. Паремиология соҳасининг тадқиқ манбаи бўлган яна бир турғун бирлик – мақоллар сирасида ҳам градуонимик муносабатлар мавжудлиги махсус тадқиқ этилган [1]. Буни инглиз тилидаги:

Politeness costs little, but yields much.

He who begins many things, finishes but few.

Marriage halves our grieves, doubles our joys, and quadruples our expenses.

ҳамда ўзбек тилидаги:

Кун ғамини саҳар е,

Йил ғамини баҳор е.

Обрў мисқоллаб келар,

Қадоқлаб кетар.

Бир келин олдим, ўтирдим,

Икки келин олдим, тик турдим,

Уч келин олдим, югурдим.

каби градуоним компонентли паремик бирликлар орасидаги маъновий даражаланиш муносабатлари орқали аниқ сезиш мумкин.

Даражаланиш масаласининг фанимизда ўрганилганлик даражаси билан қисман танишиб ўтгач, бизни қизиқтирган масалага – предметлик ва белги хусусият маъноларини инглиз ва ўзбек тилларида фарқлаш воситалари, уларда даражаланиш усул ва воситалари таҳлилига қайтишимиз мумкин. Бунинг учун, аввалambор, предметлик ва белги-хусусият маъноларининг қисқача изоҳи билан танишиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Предметлик (субстанция, нарса, мавжудот, зот) ҳамда белги-хусусият (акциденция, атрибут, белги, сифат, хусусият, ораз) хусусида файласуфларнинг якдилона қарашлари шундан иборатки, борлиқдаги мавжудот (субстанция) белги-хусусиятлар, сифатлар мажмуасидир. Борлиқда предметлик ва белги-хусусият бир-биридан ажралмаган, биргаликда яшайди ва бир-бирини қатъий тақозо қилади. Айни бир мавжудот хилма-хил белги-хусусиятлар (сифатлар)нинг мажмуаси бўлганлиги каби айни бир белги-хусусият бир неча, хилма-хил моддийликларда мавжуд бўлиши мумкин. Шунинг учун сифат (белги-хусусият) де-

ганда турли хил мавжудотларнинг умумий томони тушунилади [6. Б. 13 – 35].

Онг ва тафаккур борлиқда предметлик ва белги-хусусиятнинг бирлиги, предметликнинг белгилар мажмуаси эканлиги, белги-хусусият предметнинг бир томони эканлиги, бир предметликнинг иккинчи предметликдан белги-хусусиятлари (сифатлари) билан фарқланишини акс эттирган ҳолда бу инъикосга фаол ёндашади. У белги-хусусиятни предметликдан, предметликни белги-хусусиятлардан ажратган ҳолда идрокий умумлашмалар яратади. Борликда, масалан, кўк ранг борми? Йўқ, балки фақат кўк рангли нарсалар, мавжудотлар бор, холос. Ёки аксинча. Борликда жинссиз одам борми? Йўқ. Тафаккур, масалан, рангни (resp. сифатни) бу ранг мужассамлашган нарсалардан ажратган ҳолда алоҳида-алоҳида тушунчалар сифатида шакллантиради. Чунончи, қизил ранг тушунчасини предметликдан узилган ҳолда ифодаласа, олма тушунчаси белги-хусусиятлардан ажратилган предмет, нарса сифатида англашилади.

Тафаккурнинг бунёдкорлик хусусияти нафақат сифатларни, белги-хусусиятларни предметликдан ва предметликни белги-хусусиятлардан ажратган ҳолда тафҳим этиши билан, балки алоҳида ажратилган белгиларни предметликлар билан бириктириб, борликда йўқ нарсаларни ҳам ярата олишида намоён бўлади. Масалан, monster, witch каби афсонавий мавжудотлар ҳам тафаккурнинг фаол бунёдкорлиги маҳсулидир [9].

Объектив борлиқни фаол акс эттирувчи тафаккур синкретларни дискретлаштириш, аксинча, дискретларни синкретлаштириш каби фаоллик қобилиятига эга бўлса, тафаккурнинг моддий шакли бўлган тил ҳам юксак фаолликка эга. У тафаккурнинг оддий қобиғи, қутиси, шакллантирувчиси эмас, балки ўзига хос мустақил система, тафаккур уруғлари учун унумдор, серҳосил зироатгоҳдир – тафаккур берувчи уруғларни ўз қонун-қоидалари асосида парвариш қилиб етиштиради ва бой ҳосил беради. Тафаккур ажратган предметликлар ва белги-хусусиятларни тил ўзича ифодалайди ва маълум бир системаларга солади, ўзига хос қонуниятларга бўйсундиради. Чунончи, тафаккур субстанция, предметлик, мавжудот вакилларини *apple, dress, human* каби белгию сифатлардан соқит қилинган борлиқ бирликлари сифатида таснифласа, шуларга ўхшатиб *дев, пари* каби тушунчаларни ҳосил қилса, тил уларни от сўз туркумининг хусусиятларидан бирига айлантирган ҳолда, тафаккур предметликдан ажратиб олиб умумлаштирган *red, sweet, high, long, two (dual)* каби белги-хусусиятлардан *redness, sweetness, height, length, duality* каби предметлаштирилган, мавжудотлаштирилган ўзига хос бир воқелик, тушунча сифатида бизга етказади [10. Б. 43; 11. Б. 22]. Тафаккурда ажратилган белги-хусусиятнинг сифатий ва миқдорий, барқарор ва ўзгарувчан, ўхшаш ва фарқли каби турлари тилда аслий ва нисбий сифатлар, феъл ва унинг сифатдош, равишдош шакллари, олмошлар, равишлар сифатида шакллантирилади, гуруҳлаштирилади. Бундан ташқари, уларнинг ҳар бири учун ўзига хос сўз ясаш воситалари, синтактик вазифалар биркитилган. Бунда тилнинг ўзига хос бунёдкорлик қобилияти ўз аксини топади. Тафаккурнинг инъикоси бўлган тил инсонга оламнинг лисоний манзарасини ҳосил қилдиради [7. Б. 34].

Тилнинг фаол бунёдкорлиги ҳамда борлиқ – онг ва тафаккур инъикосини ўзига хос система сифатида акс эттиришига қарамай, борликдаги предметлик ва белги-хусусият синкретизми тилда ўз аксини топмасдан қолмайди; лисоний тизимда предметликни алоҳида, белги-хусусиятларни турларга ажратиб алоҳида-алоҳида кўрсатиш ва ифодалаш воситалари билан бирга предметлик маънолари Substance Meanings ($_{ўзб.}$ПМ/$_{инглз}$.SM)да белги-хусусият маънолари / Attributive Meanings ($_{ўзб}$.БХМ/$_{инглз}$.АМ)ни кучайтирувчи ва, аксинча, БХМ/АМда ПМ/SMни кучайтирувчи, ПМ/SM ва БХМ/АМни нейтраллаштирувчи, бирлаштирувчи усул ва воситалар мавжуд. Мана шуларни ажратиш ва тавсифлаш танлаган мавзуимизнинг долзарблигини яна бир карра исботловчи омиллардан биридир. ПМ/SM ва БХМ/АМни фарқлаш, дискретлаштириш ва синкретлаштириш қобилияти лисоний бирликларда ҳар хил – даражаланган кўринишларда намоён бўлади. Чунончи, объектив борлиқда синкрет, қоришиқ, инсоний тафаккур ва тилда дискрет кўринишда реаллашадиган предметлик (substance) ҳамда белги-хусусият (attribute)нинг тил тизимидаги фонетик, лексик-семантик ва грамматик яруслари ҳамда улар билан боғланиб кетадиган фраземик, паремик каби оралиқ сатҳларда градуал тарзда фарқланиши, мазкур фарқланиш жараёнида ўзига хос микро- ва макромайдонларни ҳосил қилиши кузатилади. Бу нафақат ўзаро қардош тиллар тизимида, балки инглиз ва ўзбек тиллари каби турли тизимли тиллар доирасида ҳам яққол кўзга ташланади. Қуйида инглиз ва ўзбек тилларида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлашда градуонимик муносабатларни акс эттирувчи қаторлар мисолида фикримизни асослашга ҳаракат қиламиз. Айтиб ўтилганидек, бундай воситалар тил қурилишининг уч сатҳи ва сўз туркумлари таснифининг уч асосий белгисига мувофиқ равишда уч турга бўлинади:

1. ПМ ва БХМни фарқлашда лексик-семантик даражаланиш.

2. ПМ ва БХМни фарқлашда морфологик даражаланиш.

3. ПМ ва БХМни фарқлашда синтактик даражаланиш.

1. Лексик-семантик фарқланиш. Лексик-семантик усул билан «туркум маъноси» асосида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш тамойилига кўра юқорида санаб ўтилган сўз туркумларини қуйидаги даражаланиш қаторига жойлаштириш мумкин.

1. Қатор бошида предметлик ва белги-хусусият маънолари контекстуал, нутқий қўлланилиш шароитида фарқланадиган, ўзининг зотий маъносида улар синкретик, диффуз бўлган тақлидлар туради.

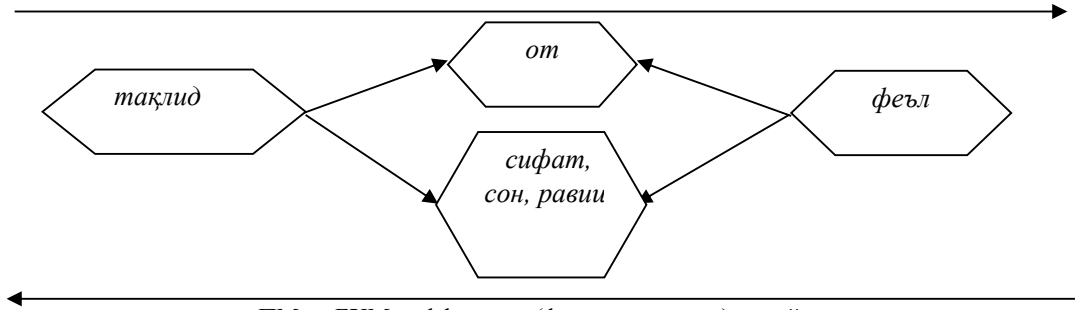
2. Қатор охирида динамик, ўзгарувчан белги-хусусиятни «ҳаракат-ҳолат» сифатида тақдим этувчи феъллар жойлашади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, инглиз ва ўзбек тилларида сўзларнинг туркум маънолари асосида ўзаро семантик зидланиши пировард оқибатда морфологик зидланиш билан тўқнашадиган, кесишадиган даражаланиш қаторлари моҳиятига эга. Бу қаторларда борлиқда бир-биридан ажралмас бўлган субстанция (предметлик) ва акциденция (белги-хусусият) бирлигининг

4-чизма

Ўзбек тилида ПМ ва БХМнинг лексик-семантик усул асосида фарқланиши

ПМ ва БХМ дискретлиги (фарқланиши)нинг ўсиши

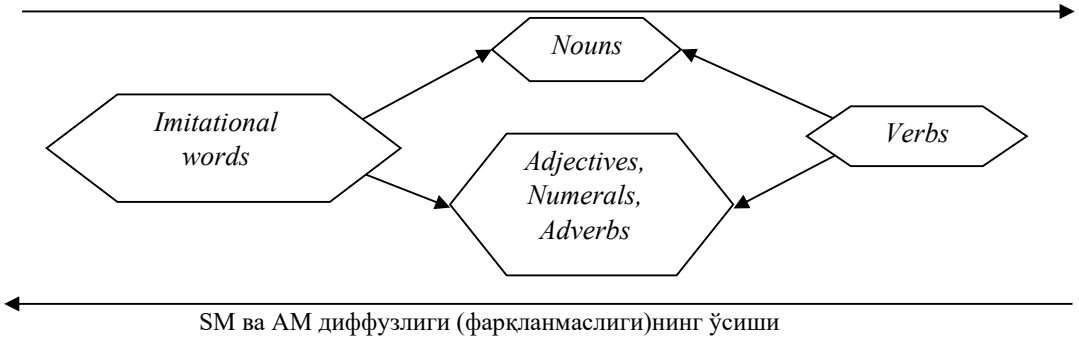

ПМ ва БХМ диффузлиги (фарқланмаслиги)нинг ўсиши

5-чизма

Инглиз тилида SM ва AMнинг лексик-семантик усул асосида фарқланиши

SM ва AM дискретлиги (фарқланиши)нинг ўсиши

SM ва AM диффузлиги (фарқланмаслиги)нинг ўсиши

тафаккур ҳамда тилнинг бунёдкорлик руҳи таъсирида, миқдорий ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиши қонунияти заминида диффуз/синкрет ифодадан кескин семантик-формал фарқланишгача бўлган турли босқичларни кўриш мумкин.

2. Морфологик фарқланиш. Предметлик ва белги-хусусият маъноларининг морфологик усул асосида фарқланиши сўзларнинг туркумларга ажратилиши ва ҳар бир туркум учун ўзига хос морфологик шакллар ҳамда категориялар мавжудлиги билан ўзаро боғлиқ. Жуда кўп ҳолларда бу таснифловчи шакллар семантик жиҳатдан ўзларига мувофиқ бўлган сўзлар билан бирикиб келади.

Чунончи, тилда таснифловчи морфологик шакллар мавқеида бўлган:

а) сон (категорияси) – предметлик;

б) даража – статик белги-хусусият;

в) -нчи – миқдорий белги;

г) нисбат – динамик белги маъноларини ифодалашга ихтисослашган шакллардир. Буни қуйидаги градуонимик қаторда умумлаштириш мумкин:

6-чизма

Ўзбек тили морфологик воситаларининг ПМ ва БХМни фарқлаш градуонимик қатори

БХМнинг кучайиши

Отларда сон ~ Сифатларда даража ~ Тартиб шакли ~ Нисбат

ПМнинг кучайиши

Бунда *сон* ҳамда даража, тартиб шакли, *феъллардаги нисбат ёки сифатдаги даража, сондаги -нчи* – ПМ ва БХМни фарқлашдаги ўзаро даражаланувчи микромайдон хусусиятига эга бўлса, отларда сон **~** феълларда нисбат алоқадорлиги градуонимик макромайдон кўринишини олади. Инглиз тилида ПМ ва БХМни фарқлашнинг морфологик қатори ўзбек тилидагидан бирмунча фарқ қилишини кузатамиз (бу юқорида айтилганидек, инглиз тили грамматик тизимининг ўзига хослиги билан характерланади):

7-чизма

Инглиз тили морфологик воситаларининг SM ва AMни фарқлаш градуонимик қатори*

AMнинг кучайиши

A ~ CN ~ CD ~ S ~ ON ~ CV ~ P/to

SMнинг кучайиши

Бунда қатор SMнинг пасайиши эвазига AMнинг кучайиши, аксинча, даражаланиш сирасининг бошида инглиз тилида отлик кўрсаткичи бўлган ва SMнинг кучли намояндаси сифатида юзага чиқадиган *артикллар* жой олса, қатор сўнгида белгининг кучли кўриниши – динамик белгини ифодаловчи феъллик шакли *to* юкламаси жой олади. AMнинг турли кўринишлари – миқдорий белги (CN – Category of Number), сифатий белги (CDC – Category of Degrees, S – Statives), тартиб шакли (ON – Ordinal Numerals) ҳамда феълдаги нисбат шакли (CV – Category of Voice) A ~ P/to зидланиши (отлик кўрсаткичи-феъллик шакли оппозицияси) оралиғида жойлашади. Бунда артикль ҳамда отлардаги сон ёки ҳатто сифатлардаги даража ва ҳ.к. – ўзаро даражаланувчи микромайдонни, A ~ P/to градуал қатори эса SM ва AMни ифодалашнинг макромайдонини акс эттириши кузатилмоқда. Демак, инглиз ва ўзбек тилларида субстантив ва атрибутив маънолар морфологик тизимда барча етакчи шакл ва категориялар ичра ифодаланибгина қолмай, ўзига хос градуал алоқадорлик касб этадиган микро- ва макромайдонлар шаклида воқеланиши ҳар иккала тил мисолида далилланмоқда.

3. Синтактик фарқланиш. Гапнинг асосий хусусияти таркибий (структур) бўлакларга ажралиши бўлганлиги боис предметлик ва белги-хусусият маъноларини ифодалаш гап бўлакларининг маъновий хусусиятлари билан узвий боғлангандир. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлашнинг энг асосий лексик-семантик усули (сўз туркумлари ва уларнинг «туркум маъноси»), тил тарихчиларининг якдилона фикрига кўра, тарихан гап бўлакларидан ривожланган. Тилшуносликнинг минг йиллик тарихи давомида сўз туркумининг гап бўлакларидан ривожланганлиги, гап бўлагига хос морфологик категорияни «ўзиники» қилиб олиши асосида шаклланганлиги масаласи И.И.Мещаниновнинг машҳур, дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган «Гап бўлаклари ва сўз туркумлари» [12] асарида атрофлича муҳокама этилган эди. Бу асарда:

а) сўзларнинг гапда эга ва тўлдирувчи мавқеида қўлланилиб, бунда ўзига хос шаклларни (жумладан, сон, келишик) қабул қилиши ва бора-бора бу шаклни «ўзиники» қилиб олиши асосида от сўз туркумининг;

б) аниқловчи, ҳол мавқеида қўлланилиши асосида сифатлар ва равишларнинг (предметликнинг белгиси ёки ҳаракат-ҳолатнинг белгисини ифодалашга ихтисослашган алоҳида сўзлар туркумининг);

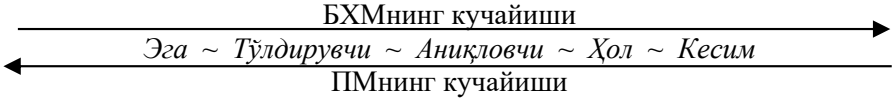
в) кесим мавқеида қўлланиши орқали феълларнинг шаклланиши очиб берилган эди. Шунинг

* Чизмада қуйидаги қисқартмалар ишлатилмоқда: A – Article; CN – Category of Number; CDC – Category of Degrees; S – Statives; ON – Ordinal Numerals; CV – Category of Voice; P/to – Particle to.

учун тил тарихчилари предметлик ва белги-хусусият, белги-хусусиятнинг турли кўринишлари (сифатий, миқдорий, статик, динамик кабилар)нинг фарқланиши ва туркумлараро ихтисослашиши *синтактик воситалар – гап бўлаклари* билан алоқадор эканлигини комил ишонч билан таъкидлайдилар [5; 6; 7].

8-чизма

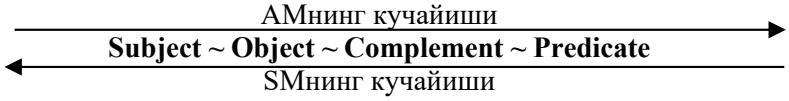
ПМ ва БХМнинг гап қурилишида фарқланиши

Диққатга молик жиҳати шундаки, инглиз тилида SM ва АМни синтактик усулда, хусусан, гап қурилишида фарқлаш градуонимик йўналиши юқорида ҳавола қилинган синтактик градуонимик қатордан деярли фарқланмайди:

9-чизма

SM ва АМнинг гап қурилишида фарқланиши

Кўриниб турибдики, мазкур қатор компонентларининг ўзаро жойлашуви инглиз тилида гап бўлакларининг гап қурилишидаги мавқеи бўйича синтактик даражаланиш қаторида (8-чизма) жойлашган позицияларидан фарқ қилса-да, АМ ва SMни фарқлаш морфологик сирасига (7-чизма) жуда яқин ва ҳатто унинг умумлашган кўринишдаги давомидир.

Умумий қилиб айтганда, предметлик маъносининг заифлаша бориб, белги-хусусият маъносининг кучайиб боришини акс эттирувчи бу синтактик градуонимик қаторларнинг барчаси лисоний бирликларнинг лексик-семантик, морфологик каби зидланишли градуонимик сираларига (4-, 5-, 6-, 7-чизмалар) яқинлашади ва айтиш мумкинки, уни энди синтактик сатҳда такрорлайди, мустаҳкамлайди. Бу эса таҳлилга тортилган ҳар иккала тилда предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлашда синтактик тизимнинг абстракт, умумлашган характер касб этишини ифодалайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, моҳиятан мантиқий категориялар бўлган предметлик ва белги-хусусият маъноларининг инглиз ва ўзбек тилларида фарқланиш механизмининг тадқиқи мазкур тилларнинг фонетик, лексик ва грамматик сатҳлари бирликлари орасида воқеланадиган градуонимик муносабатлар лисоний онг, оламнинг ўзбекона ёки инглизча лисоний манзарасини беришда ҳам ёрқин намоён бўлишини тасдиқлайди. Инглиз ва ўзбек тилларида мустақил сўз туркумларининг ўзи, таснифловчи ва функционал грамматик категориялари, ҳатто гап бўлаклари бир хусусиятни ифодалашда айни бир тамойилга таянса, демак, бу тамойил лисоний онгга, тилнинг барча сатҳ бирликларига тегишли семантик-функционал хусусиятларни белгиловчи умумий босқичга ҳам хосдир. Тамойил лисоний онгга хос бўлгандагина лисоний тизимнинг барча бўғинлари ва бирликлари хусусиятида ўз инъикосини топади. Мана шу каби тамойилларнинг аниқ англаниши нафақат хусусий, балки умумий ва чоғиштирма тилшуносликда вужудга келаётган баъзи муаммоларнинг, хусусан, лисоний бирликларда предметлик ва белги-хусусият маънолари фарқланишининг градуал муносабатларда турганлигини ҳисобга олмаслик натижасида уларни сирасидан узиб, талқину таҳлил этиш оқибатида юзага келаётган кўплаб мунозарали ҳолатларнинг ечимига айланиши мумкин.

Адабиётлар:

1. *Абдуллаева Н.Э*. Инглиз ва ўзбек халқ мақолларидаги градуонимик муносабатларнинг лингвопрагматик хусусиятлари: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – 60 б.

2. *Арипжонова Ш.Ғ*. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. …дисс. – Тошкент, 1996. – 113 б.

3. *Бозоров О.* Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995. – 132 б.

4. *Джумабаева Ж.Ш*. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия: Филол.фан. докт. .... дисс. – Тошкент, 2016. – 231 б.

5. *Неъматов Ҳ., Расулов Р*. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

6. *Ширинова Н.Д.* Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2010. – 150 б.

7. *Ширинова Н.Дж*. Предметность и качество: от синкретности к дискретности. Научная монография. Saarbrücken Germany: Lambert Academic Publishing, 2013. – 93 с.

8. *Jachnov H*. Kognition, Sprache und phraseologische / parmiologische Graduierung Harrossowitz Verlag. – Wiesbaden. 2005. – 480 p.

9. Compact Oxford Dictionary & Thesaurus. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 452 p.

10. *Cruse D.A*. Lexical Semantics. – London: Cambridge University Press, 1986. – 193 p.

11. *Murphy M.L*. Semantic relations and the lexicon: Antonymy, Synonymy and other Paradigms. – London: Cambridge University Press, 2003. – 292 p.

12. *Мещанинов И.И*. Члены предложения и части речи. – Ленинград: Наука, 1978. – 387 с.

GRADUAL RELATIONS IN DEMARCATION OF SUBSTANCE AND ATTRIBUTIVE MEANINGS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

N.D.Shirinova[1]

Ilmiy xabarnoma. Seriya: Gumanitar tadqiqotlar – Scientific Bulletin. Humanitarian Studies. 2020. 5(49). 93 – 101.

[1]Military-technical Institute of National Guard of the Republic of Uzbekistan Tashkent, 100109, str. Charsu kurgoni, Zangiota district, Tashkent region (Uzbekistan). E-mail:mghti@umail.uz

Keywords: *substance meaning, attributive meaning, graduonymy, gradual row, lexical demarcation, morphological demarcation, syntactical demarcation, Language Picture of the World, language consciousness.*

The problem of linguistic graduonymy was initially studied in Uzbek philology and was spread to the world science as the phenomenon of language expression of dialectic categories, such as *quality* and *quantity*, and other philosophical principles. Linguistic graduonymy occurs in the language system, in its phonetic, lexical, grammar (morphology and syntax) and stylistic aspects. For instance, sounds in English language can stay in a gradual order according to their place of articulation: *forelingual ~ mediolingual ~ backlingual ~* ***pharyngeal.*** **Many lexemes are recognized as having certain increasing or decreasing meanings:** *infant → baby → child → laddie/little girl → teenager → youth → lad/girl → young man/ young woman → old man/old woman…* S**yntactic devices in the gradual row** */Subject ~ Predicate ~ Object ~ Complement…/* are leveled due to their leading roles in the sentence structure. Gradual relationships are found in the expression of some language meanings, such as *substance* and *attributive* meanings, which exist in the unity and syncretism in objective reality, but are actively defined in human consciousness and the language system.

The researches on demarcation of substance and attributive meanings and gradual relations between language units expressing that differentiation show that there are different ways and means of the demarcation in both English and Uzbek languages. For example, there is a lexical way of differentiation of substance and attributive meanings in English: *Imitational words ~ …Verbs*, which is very similar to the gradual row of lexical units in Uzbek language. However, the *morphological* way of demarcation in Uzbek is different from the English version: *Category of Number* is in the initial position of the row, whereas the *Category of Voice* is at the end. Other means, such as *Degree forms of Adjectives* and *Ordinal forms* are placed within this structure. The leading role in demarcation of substance and attributive meanings is given to the syntactical way, which is common in both languages. Certainly, this order has mutual relationship: intensification of certain meaning outcomes the neutralization of another one and vice versa.

Overall, the study of the demarcation of substance and attributive meanings in the systems of English and Uzbek languages gives possibilities to prove the statement about the existence of gradual relations in the level of language consciousness, Uzbek and/or English Language Pictures of the World. Moreover, it can contribute to the solution of many scientific problems in the sphere of linguistic interpretation of relationships among language units.

References:

1. Abdullaeva, N (2019). *Ingliz va o‘zbek xalq maqollaridagi graduonimik munosabatlarning lingvopragmatik xususiyatlari* [Linguopragmatic features of gradual relations of English and Uzbek national proverbs]: Abstract of dissertation of the doctor of philosophy (PhD) in philological sciences. Tashkent.

2. Aripdjanova, S. (1996) *O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya* [Lexical graduonymy in the Uzbek language]: Dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Tashkent.

3. Bozorov, O. (1995) *O‘zbek tilida darajalanish* [Graduonymy in the Uzbek language]. Tashkent: Fan.

4. Djumabaeva, J. (2016) *O‘zbek va ingliz tillarida leksik hamda stilistik graduonimiya* [Lexic and stylistic graduonymy in Uzbek and English languages]: Dissertation for the degree of doctor of philological sciences. Tashkent.

5. Nematov, H., Rasulov, R. (1995) *O‘zbek tili system leksikologiyasi asoslari* [Principles of system lexicology of the Uzbek Language]. Tashkent: O‘qituvchi.

6. Shirinova, N. (2010) O‘zbek tilida predmetli va belgi-xususiyat ma`nolarini farqlash vositalari [Demarcation means of substance and attributive meanings in Uzbek language]. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Tashkent.

7. Shirinova, N (2013). *Predmetnost’ i kachestvo: ot sinkretnosti k diskretnosti. Nauchnaya monografiya* [Substance and attribute: from syncreteness to discreteness]. Saarbrücken, Germany: Lambert Academic Publishing.

8. Jachnov, H. (2005) *Kognition, Sprache und phraseologische/parmiologische Graduierung Harrossowitz Verlag* [Cognition, language and phraseological/parmiological graduation Harrossowitz Verlag]. Wiesbaden: Germany.

9. Compact Oxford Dictionary & Thesaurus (2003). Oxford: Oxford University Press.

10. Cruse, D. (1986) *Lexical Semantics*. London: Cambridge University Press.

11. Murphy, M.L. (2003) *Semantic relations and the lexicon: Antonymy, Synonymy and other Paradigms*. London: Cambridge University Press – University Press.

12. Meshchaninov, I.I. (1978) *Chleny predlozheniya i chasti rechi* [Members of the sentence and parts of speech]. Leningrad: Nauka.

Муаллиф ҳақида маълумот:

ШИРИНОВА Нилуфар Джаббаровна – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардия ҳарбий-техник институти хорижий тиллар кафедраси доценти, E-mail: nilufar.shirinova@mail.ru